

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Зубко Ольги Євгеніївни
«Емігрантське повсякдення української інтелігенції
у Чехословаччині між двома світовими війнами (1918–1939)»,
поданої до захисту на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – Історія України

Однією з характерних тенденцій розвитку української історичної науки на сучасному етапі є актуалізація вивчення історії української політичної еміграції, на сьогодні фактично – єдиного напрямку в історії України, який все ще зберігає в собі величезний дослідницький потенціал, дозволяючи відкривати – без жодного перебільшення – нові українські світи. Великою мірою це уможливлено наявністю колосальних за своїм обсягом джерельних комплексів зарубіжної україніки, які були створені у міжвоєнний період чільними представниками української політичної еміграції в Європі, та скупчені у фондах т.зв. «Празького архіву», значна частина якого була нині зберігається у трьох київських архівах (ІЦДАО України, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С.Пшеничного і Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки).

Слід також відзначити, що сучасні українські дослідники мають зручну можливість користуватись ними вдома – як це не парадоксально – лише завдяки тому, що на завершальному етапі Другої світової війни радянський СМЕРШ «за правом переможців» вилучив та вивіз до СРСР практично всі документи згадуваного архіву, які були потрібні радянським спецслужбам винятково для «оперативно-чекістської розробки» української політичної еміграції. На цьому етапі про наукову розробку цього комплексу документів взагалі не йшлося, натомість вони дійсно послужили для проведення арештів та репресій щодо значної кількості наших земляків, яких було звинувачено в «зраді радянській батьківщині». Напевно є зайвим говорити, що таке звинувачення тягнуло за собою багатолітнє перебування в колоніях у віддалених регіонах країни, в якій завжди «так вільно дихається людині».

Лише розсекречення архівних спецфондів та розгортання процесу передачі (повернення) в Україну документальних колекцій українці призвело до інтенсифікації вивчення діяльності міжвоєнної та повоєнної української еміграції у різних країнах світу. Проте, незважаючи на тематичну багатогранність проведених досліджень, сучасній історіографії відчутно бракувало й донині бракує праць, присвячених комплексному аналізу історії української політичної еміграції в цілому та діяльності чільних її репрезентантів у європейських країнах, і зокрема у міжвоєнній ЧСР.

У зв'язку з цим набуває актуальності подана до захисту дисертаційна робота Ольги Євгеніївни Зубко, присвячена вивченню емігрантському повсякденню української інтелігенції в ЧСР у період між двома світовими війнами. Наукова новизна дисертаційної роботи обумовлена самою постановкою проблеми і полягає в тому, що вона є першим в історичній науці синтетичним дослідженням про специфіку життєдіяльності освіченої верстви українських емігрантів у Чехословаччині, які протягом усієї міжвоєнної доби послідовно обстоювали українські національно-визвольні ідеали.

Поглиблене вивчення поставленої проблеми має поважну наукову цінність та вагоме суспільне значення не лише у зв'язку із потребою відтворення важливих аспектів емігрантського повсякдення української інтелігенції в ЧСР, уряд якої запропонував найефективнішу систему адаптації та соціалізації емігрантів у суспільно-економічне життя своєї країни, але й через необхідність визначення інформаційного потенціалу малодосліджених історичних джерел, що й було назагал успішно здійснено дисертанткою.

Розроблена авторкою дисертації структура відповідає меті дисертаційної роботи і складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'ятих розділів (15 підрозділів), висновків, посилань, списку використаних джерел і літератури, додатків. Вона сприяє розкриттю поставлених у дослідженні завдань у логічній послідовності. У вступі дисертантка доволі чітко

визначила об'єкт, предмет, хронологічні межі, мету та завдання власного наукового дослідження, переконливо обґрунтувавши його наукову новизну та практичне значення.

Перший розділ дисертації традиційно присвячений аналізу стану наукової розробки проблеми та загальній характеристиці досліджуваного джерельного комплексу. Здійснений дисертанткою аналіз наукової літератури засвідчив факт відсутності синтетичного дослідження специфіки емігрантського повсякдення, що таким чином створило для О.Є.Зубко достатньо широке поле для проведення дисертаційного дослідження. Аналіз та співставлення поглядів та думок різних дослідників дозволив дисертантці дійти до цілком обґрунтованої точки зору, що повсякдення емігрантів-українців було зіткане з цілої низки активностей наших земляків – в політичній, громадській, освітньому-науковій та культурно-мистецькій сферах, що робило їх інтегральною частиною чехословацького суспільства, а разом з тим дозволяло зберігати власну національну ідентичність.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження становлять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також матеріали періодичної преси, збірники документів, публіцистичні праці провідних діячів української еміграції у ЧСР. Цінну інформацію дисертантка почерпнула й з документальних колекцій Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки та інших українських та зарубіжних архівосховищ.

Запропонована дисертанткою методологія дослідження включала як загальнонаукові методи (аналізу і синтезу) та принципи (історизму, об'єктивності і всебічності), так і загальноісторичні (історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний). Цілком слушно О.Зубко було зроблено акцент на значенні системності, контекстуальності дослідження, культурно-антропологічного та причинно-наслідкового підходів до з'ясування подій, явищ і фактів, використанні порівняльного, текстуального, статистичного методів, герменевтики та ін.

Не вдаючись до викладу змісту рецензованої дисертації, вважаю за доцільне зупинитись на аналізі результатів дослідження, оцінці їх новизни, достовірності та науково-практичного значення. Важливо окреслити не тільки те, що дослідила дисертантка, але й оцінити, як вона це зробила, на якому рівні, з якою повнотою і вірогідністю. До основних результатів дослідження, одержаних особисто О.Є.Зубко, слід віднести, по-перше, комплексне висвітлення специфіки емігрантського повсякдення української інтелігенції у Чехословаччині між двома світовими війнами, а також проведення ґрунтовного аналізу того, чим було воно наповнене. По-друге, дисертанткою цілісно реконструйовано процес соціальної адаптації української інтелігенції в ЧСР з урахуванням нівелювання їх попереднього соціального статусу, вікового й освітнього факторів. По-третє, О.Є.Зубко здійснила систематизований аналіз процесів відновлення структур повсякденності як повторюваних, звичних та часто неусвідомлених практик, правил, матеріальних умов і соціальних інститутів, які сформували каркас щоденного життя в еміграції і дозволили зберегти національну побутову культуру. Дуже важливим є те, що дисертантка запропонувала власні теоретичні підходи до узагальнення джерел особового походження українських інтелігентів-емігрантів з розкриттям специфіки їх документального потенціалу і методики їх використання та кореляції з іншими джерелами.

Без сумніву позитивною стороною дисертації є поглиблене вивчення автором публіцистичних праць чільних представників української еміграції в ЧСР, без чого реконструкція специфіки їх повсякдення навряд чи була повною. Справа в тім, що їх публіцистика дозволяє скласти уявлення про історичні умови формування української політичної еміграції, з'ясувати загальні тенденції політичних поглядів наших земляків, дає можливість глибше пізнати світогляд та внутрішній світ діячів, взаємовідносини в еміграційному середовищі, з'ясувати їх ставлення до різних подій міжнародного суспільно-політичного життя.

Завдяки такому авторському підходу є всі підстави вважати, що під час підготовки авторського тексту дисертантка керувалася й принципом історичного антропологізму, який передбачає пріоритетне дослідження не тільки ідей, а й конкретних людей з числа українських емігрантів у ЧСР, які їх продукували, відстоювали і втілювали в життя.

Не можна не сказати й про практично-прикладне значення проведеного дослідження і вже оприлюднених результатів, яке має два виміри. З одного боку, воно вже працює на інтелектуально-пізнавальному рівні, використовуються у навчально-виховному процесі зі студентами, а з іншого – служить надійним підґрунтям для продовження досліджень, підготовки нових праць і навчальних посібників (як з ділянки історії, так і політології та соціології), збагачення довідкових видань. Іншими словами – дисертація О.Є.Зубко суттєво розширила фактологічний зріз й проблемно-тематичну палітру конструювання цілісної історії перебування української політичної еміграції у ЧСР.

Отже, проведення аналізу значної кількості джерел, співставлення інформації офіційної документації, матеріалів періодичної преси та джерел особового походження з історії функціонування української політичної еміграції дозволило О.Є.Зубко дійти виважених, обґрунтованих висновків, які становлять важливий внесок в історичну науку.

Разом із тим, позитивно оцінюючи рецензовану дисертацію, вважаю за необхідне висловити низку зауважень і побажань:

1) Спочатку щодо кількісних параметрів української інтелігенції з числа емігрантів з України, які перебували у ЧСР у 1920-1930-х рр. Дисертантка у своїх підрахунках загальної кількості емігрантів-українців (та прошарку інтелігентів з їх числа) відштовхується від певно що дуже приблизних оцінок голови УГК М.Шаповала, зроблених не пізніше початку 1930-х рр. (20 тис. осіб), не порівнюючи їх з пізнішими обрахунками (якщо такі були проведені). І хоча точний їх підрахунок є досить непростю справою, бо українці фігурували у чеських документах як «*руські емігранти*» (із

зрозумілих причин, і тут належалося би пояснити – чому урядовці ЧСР використовували таке окреслення), і відповідно їх кількість могла бути окреслена в рамці «від... і – до...», варто було хоча би спробувати перевірити вказану М.Шаповалом кількість українських емігрантів у ЧСР. Інакше виходить, що дисертантка послуговується їх приблизно кількістю, а потім – вслід за тим же М.Шаповалом, «нічого сумняшеся» некритично приймає його припущення, що інтелігенції з цієї кількості було 25%, і відтак отримує рівно 5000 осіб, що – знов таки – є оціночним окресленням, але ніяк ні певною кількістю.

Повторюся, визначити точне число українців у міжвоєнній ЧСР є дуже складним завданням, оскільки значна частина осіб, народжених на території України, могла причисляти себе до російських організацій і вказувати в анкетах російську національність. Далі, самі українці (які самі себе ідентифікували як українців) у чеських архівних документах часто бувають записані як *«ruský emigrant»*, і тут потрібна фактично поіменна перевірка, із визначенням їх місця народження, освіти, роду занять та ін.

2. Видається дуже важливим й те, кого саме слід віднести до цієї категорії – чи належить до неї абстрактний робітник і колишній викладач математики, який у вільний час відвідує шаховий гурток і читає книжки, а вдень працює біля станка на заводі? Якими є критерії для номінації у статус «інтелігент»? До неї належать як ті, хто викладав у школах та займався громадсько-політичною діяльністю, чи так само до неї слід віднести й т.зв. «нова інтелігенція», тобто ті з емігрантів-українців, які скінчили вищі школи в ЧСР та почали працювати, приносячи користь чехословацькому суспільству? Чи обраховуємо лише тих, хто входив до складу українських спілок і отримував субсидії? І нарешті – інтерновані вояки-українці, які перебували у таборах – кого з їх числа можна позиціонувати як інтелігентів – всіх старшин чи лише тих, які скінчили вищі школи ЧСР?

3) Джерельна база дисертації могла би бути суттєво збагачена інформацією, почерпнутою зі шпальт таборової преси («Голос Табору»,

«Український Стрілець», і особливо – «Український Скиталець»)), де була опублікована значна кількість матеріалів про повсякдення інтернованих вояків-українців, а крім того згадувані журнали часом вдавалися й до висвітлення різних аспектів еміграційного життя українців у ЧСР. Проте О.Зубко не скористалася такою можливістю, хоча ці видання вже частково відцифровані та розміщені на сайті «Діаспоріана».

4) Дисертантка із незрозумілих причин не скористалася фотоархівом Слов'янської бібліотеки (Національна бібліотека Чехії), який вже кілька років перебуває у відкритому доступі в інтернеті. Його матеріали містять дуже значну кількість матеріалів, які наочно ілюструють повсякдення українських емігрантів (зокрема – програмки та запрошення на свята та концерти).

5) Умістивши в дисертації розлогий сюжет про інтернованих у ЧСР вояків-українців УГА, дисертантка не вважала за потрібне звернутися до відповідних архівних колекцій ЦДАВО України, де зберігаються документи відповідних таборів – Німецького Яблонного, Ліберця, Йозефова, хоча й зазначила у тексті своєї дисертації, що вона використала *«З фонди, що висвітлюють життя вояків УГА, інтернованих в чехословацьких таборах»* (с.70). Але у переліку використаних дисертанткою архівних фондів вони із незрозумілих причин не вказані, натомість зазначені фонди таборів інтернованих вояків-українців зі складу Армії УНР у Польщі (ф.2439, ф.3524, 3526), які очевидно ж не були і не могли бути предметом її дослідження. Згадані фонди могли бути корисними лише у випадку бажання дисертантки простежити динаміку переїзду вояків Армії УНР до ЧСР для проходження навчання у тамтешніх вищих школах (така практика у 1922-1924 рр. дійсно мала місце), проте в дисертації цей аспект є відсутнім.

6) Викликає здивування мотивація дисертантки не використовувати як джерело чехословацькі періодичні видання (с.74), бо *«на її шпальтах, тенденційно висвітлювалося «підкарпатське питання», до усього вона «сприяла» штучній ізоляції Підкарпатської Русі від еміграційних українських*

політичних, наукових і культурних осередків у Празі та Подєбрадах». Постає риторичне питання – а як вони мусили це робити? Обстоювати твердження про те, що це є українська земля, яка випадково опинилася у складі ЧСР і їй фактично не належить?

7) І ще одна рекомендація-зауваження для дисертантки – деталі емігрантського повсякдення з кримінальних справ могли би бути окремою темою і з ширшим спектром використання саме цих справ. Наразі нею використані лише дві такі справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що видається недостатнім для того, щоб констатувати репрезентативність вибірки, проведеної дисертанткою. Між тим з текстів допитів можна почерпнути насправді дуже багато цінної інформації, у т.ч. й про особисті конфлікти та інтриги, бо в першому допиті заарештований завжди хотів розповісти якомога більше, щоб показати, як він співпрацює і нічого не приховує. На думку опонента ця тема вимагає глибшого і ретельнішого дослідження, а не «розгляду мимохідь».

8) Історіографічний блок: дисертації відчутно бракує осмислення візії чеських дослідників, праці яких у своїй переважній більшості зараз загальнодоступні, а відповідні системи дозволяють за лічені хвилини отримати їх переклад. Їх цінність зокрема полягає у тому, що ці статті містять набагато більше подробиць про повсякдення з погляду місцевих мешканців, ніж можна знайти в українській мемуарній літературі, які до того ж мають виключно україноцентричну «оптику», а відтак не завжди створюють об'єктивну картину повсякдення інтелігентського прошарку української політичної еміграції.

9) Разом з тим дисертанткою не були використані деякі праці українських дослідників (у т.ч. й з числа опонентів), ознайомлення з якими сприяло збагаченню змістовної частини дисертації важливими фактами з обширу досліджуваної теми. Особливо це стосується частини тексту про інтернованих українців, який не містить посилань на відповідні таборові архіви в ЦДАВО України та дві засадничі монографії, присвячені саме

дослідженню обставин перебування інтернованих українців у ЧСР авторства М.Павленка і І.Срібняка (хоча в списку використаної літератури вони фігурують). В силу цього ці дві монографії набувають радше символічного значення – іншими словами – знаємо про них, згадуємо у списку, але не використовуємо безпосередньо для підготовки дисертаційного тексту. Натомість дисертантка послуговується статтями дослідників, які мають у своєму доробку одну (в кращому разі дві) статті з цієї проблематики. Так само в дисертації не використані (та не згадані в списку використаної літератури) 23 опубліковані статті опонента про повсякдення та основні прояви життєдіяльності інтернованих українців у ЧСР, що вийшли друком протягом останньої чверті століття, список яких був завчасно надісланий О.Є.Зубко для відповідного реагування. З цих 23 статей дисертантка використала лише дві, проігнорувавши решту.

Також доцільним було би використати кандидатські дисертації Олени Глушан «Наукова, педагогічна та громадська діяльність С.В.Бородаєвського (1870–1942)», який був одним з помітних діячів української еміграційної науки та освіти в ЧСР. Ще одна робота – Тетяни Бровченко «Політика Чехословацької республіки щодо іммігрантів (20–30-ті рр. XX ст.)» містить значний матеріал про умови проживання, правовий статус, матеріальне забезпечення, соціальну адаптацію, культурне життя емігрантів з числа українців.

10) Проводячи паралелі із сучасністю (с.30-31), і зокрема виїздом до Чехії трохи більше ніж 400 тис. українців (але ніяк не «близько пів мільйона») дисертантка зазначає, що їх вирізняє *«щире сподівання на тимчасовість свого перебування за кордоном і повернення до нормального життя в Україні»*. Певно що такі настрої мали місце в 2022-2023 рр., але нині ситуація змінилася кардинально – останні опитування чеських соціологів (див. зокрема: <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/2331932>) свідчать, що з цієї кількості повернутися додому планує лише 37 відсотків сучасних біженців з України, і певно що це число буде лише зменшуватися.

11) Інколи дисертантка вдається до максимального спрощення деяких історичних явищ і процесів, скажімо – пояснює скорочення програм підтримки біженців в ЧСР намаганням її уряду встановити з СРСР торговельні контакти. Але зараз вже загальновідомо, що дипломатичні стосунки «раннього» СРСР і Чехословаччини у міжвоєнний період мали драматичні форми для останньої – бо весь час точилася запекла боротьба більшовицької дипломатії за визнання СРСР де-юре, причому в хід йшли інтриги, шантаж, арешти чехословацьких дипломатів (протягом 1919-1934 фактично постійно один за одним), влаштовувалися показові політичні чи «шпигунські» процеси та ін. Чехів примушували чимось поступатися, Москва усіма правдами і неправдами продавлювала власні інтереси в ЧСР, що означало у т.ч. й постійну присутність резидентури радянських спеціальних служб у Центральній Європі.

12) Не все гаразд у дисертації з «географією» – скажімо Подебради ніколи не були передмістям Праги (як стверджує О.Є.Зубко), згадуване місто розташоване від столиці на відстані 70 км. Є проблеми і з правописом назв деяких чеських міст (і відповідно таборів інтернованих вояків-українців) – «містечко Німецько Яблонне» сто років тому називалося звичайно ж Німецьке Яблонне (Německé Jablonné), а *Кралоградецький* край в Чехії насправді є Кралоувеградецьким (с.92). Зараз все це перевіряється за одну хвилину онлайн за допомогою інтернет-сервісів, тому присутність таких дрібних помилок у тексті дисертації нічим не може бути пояснена.

13) Дисертантка має звернути серйозну увагу на термінологію та наукову лексику, і в цьому контексті слід навести цілу низку недоречностей та просто помилок. Скажімо – використання окреслення «*Перша Республіка чехів і словаків*» є доцільним лише у контексті подальшої згадки про «другу республіку», в інших же випадках належалося використовувати загальноживану назву країни – Чехословаччина або її аббревіатуру (с.91). *Česká Republika* – в чеській мові «республіка» пишеться з малої літери (с.68). На с.93 у контексті збільшення контингенту інтернованих у таборах ЧСР

дисертантка повідомляє, що «згодом до «ліберчан» приєдналися «красівці» – галицька бригада 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР». Етимологія терміну «красівці» досить проста – натхненником залишення рядів Армії УНР галичанами був генерал Кравс, відтак слід писати «кравсівці». Не все гаразд у О.Зубко з класифікацією старшинських (офіцерських) рангів в УГА, абсолютно невідповідним є включення нею до їх номенклатури військових рангів «капітанів» (в УГА такі були просто відсутні), натомість належалося послуговуватися терміном «сотник», який до того ж не належав до категорії «підстаршин». Так само в УГА не було й сержантів (це сучасне окреслення унтер-офіцерських рангів). Міністр закордонних справ Бенеш від свого народження був *Едвардом* (але ніяк не *Едуардом*), на чому наполягає дисертантка (с.105).

У списку скорочень (с.24) присутні два ідентичні записи: УГА – Українська Галицька армія; УГА – Українська господарська академія... Як їх розрізнити у тексті дисертації є загадкою, хіба що для цього треба постійно враховувати історичний контекст...

На с.6 О.Зубко відзначає, що найбільш проблемним для емігрантів «було питання одягу і взуття, асортимент яких був надзвичайно малим (привезені, придбані на обмін, перешиті, із секонд-хенду)». Видається цілком недоречним до реалій сторічної давності застосовувати сучасну термінологію, якою просто не могли послуговувалися українці. Чому не просто *вживані* речі (замість *секонд-хенду*)?

Нарешті привернув увагу опонента й переклад *Národní archiv* (Česká Republika) українською – *Народний архів* (Чеська Республіка)... Між тим сам цей архів у своїх англomовних матеріалах використовує назву *National Archives*, а не *People's Archives* чи *Public Archives*. Це свідчить, що чеському *národní* відповідає саме «національний». До того ж і в українських наукових публікаціях і довідниках усталено вживають – Національний архів Чеської Республіки.

14) Насамкінець – опонент з подивом дізнався про існування «*наукових розвідок*» Симона Петлюри, до числа яких дисертантка віднесла статтю його авторства «Сучасна українська еміграція та її завдання». Справа в тім, що з моменту початку свого навчання в аспірантурі КНУ Шевченка (1991 р.) опонент відносив її до розряду публіцистики, і відтак для нього буде досить повчальним почути аргументацію О.Зубко на захист свого твердження.

Загальний висновок. Тим не менш на загал рецензована робота відзначається новизною постановки проблеми, належним науковим рівнем її опрацювання. Автореферат дисертації у повному обсязі розкриває структуру, основний зміст та наукові результати дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображені у цілій низці публікацій, а також апробовані у виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях.

Дисертація О.Є. Зубко на тему «*Емігрантське повсякдення української інтелігенції у Чехословаччині між двома світовими війнами (1918–1939)*», подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, відповідає паспорту спеціальності та вимогам, що висуваються до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук, викладеним у «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. за №1197», а авторка роботи Зубко Ольга Євгеніївна заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент –
завідувач кафедри всесвітньої історії
факультету суспільно-гуманітарних
наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
доктор історичних наук, професор

І.В. Срібняк